

ՀԱՅԿԱԿ ԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄԸ IX դարի վերջերին*

ՀՍՍՀ ԳԱ քղրակից-անլամ Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

1. Հայկական պետականության վերականգնման նախադրյալների առաջացումը

Ֆեոդալական հարաբերությունների զարգացումը արաբական խալիֆայի երկրներում, հատկապես ժառանգական հողատիրության աստիճանական ամրապնդումը և ընդարձակումը, հիմք դարձան ֆեոդալական կենտրոնախույս ուժերի զորեղացման և, ընդհակառակը, պատճառ՝ խալիֆայի կենտրոնական իշխանության թուլացման: Դրանով տնտեսական և քաղաքական նախադրյալներ էին ստեղծվել տեղական անկախ իշխանությունների գոյացման համար: խալիֆայի դեմ ծագած ապստամբությունները Եգիպտոսում, Իրաքում, Թուսարիստանում, Իրանում և այլուր, մասնավորապես, խուհամյանների ժողովրդական բնույթ ստացած ապստամբությունը Բաբելի գլխավորությամբ, խարխլեցին արաբական խալիֆայի հիմքերը: Հենց այս ապստամբության տարիներին էր, ու խալիֆայի տվեց առաջին ձեռքերը և առաջացան Թահիրյանների պետությունը՝ խորասանում (821) և Դուլեֆյանների իշխանությունը՝ Ատրպատականում՝ Համադան կենտրոնով (825):

Անկախության համար պայքար էին մղում արաբական խալիֆայի լծի տակ ընկած համարյա բոլոր ժողովուրդները: Թուլացած և դեպի անկում ընթացող խալիֆայի արդեն ի վիճակի չէր ո՛չ կանխել, և ո՛չ էլ ձնշել ամենուրեք ծագող ապստամբությունները: Ավելին. նա հարկադրված էր ճանաչել առաջացած տեղական իշխանությունները, ջանալով գեթ ձևականորեն պահպանել իր գերիշխանությունը նրանց վրա:

Հայաստանում իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքները վերականգնել և ընդարձակել էին Բագրատունիները, որոնց տիրույթները փրկվում էին Տարոնից մինչև Սպեր, Օիրակ և Աշոցք, Արծրունիները, որոնք տիրացել էին Վանա լճի արևելյան և հարավային ավազանին, Սյունյաց նախարարները, որոնք Սյունիքին միացրել էին Կեղարքունյաց երկիրը՝ Սևանա լճի ավազանը, ինչպես նաև Գողթն ու Նախճավան գավառները:

Արաբական խալիֆայի դեռևս VIII դ. վերջերին ճանաչել էր Բագրատունի Աշոտ Մսակերի իշխանությունը Հայաստանի վրա, բայց արաբական ոստիկանի իշխանությանը ընթարկված վիճակում: Աշոտի մահից հետո հայոց իշխանի պաշտոնն անցավ Տարոնի տեր Բագարատ Բագրատունուն, որին խալիֆ ավ-Մամունը (813—839) ճանաչեց իբրև «համաճանատար և իշխան իշխանաց հայոց»:

* Սույն հոդվածը «Հայ ժողովրդի պատմության» հրատարակության պատրաստված I-II հատորի առաջին զույգին է:

¹ Հոգհաննես Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Իֆիլիս, 1912, էջ 115: Այսուհետև՝ Հոգհաննես Դրասխանակերտցի:

կամ բատրիկ ալ-բատարիկա (պատրիկների պատրիկ), ինչպես անվանում է Տարարին²։ Բազարատի եղբայր Սմբատ Բագրատունին, որը տիրում էր Շիրակին, դարձավ երկրի սպարապետը³։ Այսպիսով, արաբական իշխանությունների կողքին և նրանց ենթակա վիճակում առաջացան Հայաստանի տեղական վարչական և ռազմական իշխանությունները, որոնք անցան Բագրատունիների ձեռքը՝ բաժանված նրա երկու ճյուղերի միջև։ Դա, իհարկե, պատահական չէր, այլ պայմանավորված էր երկրում ստեղծված իրադրությամբ։ Հայաստանի հարավում ստեղծվել էր Արծրունիների և Տարոնի Բագրատունիների խմբավորումը, որի մեջ մտնում էին Արծրունի 16 իշխաններ՝ Աշոտ Արծրունու գլխավորությամբ, Տարոնի Բագրատունիները՝ Բազարատ Բագրատունու գլխավորությամբ, ինչպես և Ամատունյաց, Գնունյաց, Մոկաց իշխանները։ Նրանք դաշինք էին հաստատել արաբական տիրապետության դեմ կռվելու համար։ Բազարատի իշխանաց իշխան դառնալը նկատելիորեն զորացրեց այս խմբավորման դիրքերը։

Երկրի հյուսիս-արևելքում առաջացել էր նախարարական մի այլ խմբավորում, որի մեջ մտնում էին Շիրակի Բագրատունիները, Սյունյաց իշխանները և ուրիշներ։ Այս խումբը, որի գլուխ կանգնած էր Սմբատ սպարապետը, ավելի զորեղ էր, մանավանդ կաթողիկոսական աթոռն էլ հյուսիսում էր գտնվում, հսկվում Բազարատի և Աղվանքի իշխանների հետ հաստատված էին սերտ բարեկամական կապեր։

Հիշյալ խմբավորումների միջև հաստատուն միասնություն չկար, ընդհակառակը, նկատվում էին որոշ հակասություններ, որոնք դրսևորվում էին, առաջին հերթին, նրանց վարած քաղաքականության տարբերությամբ։ Եթե Բազարատ Բագրատունին, որոշ զգուշավորությամբ հանդերձ, գլխավորում էր արաբական բանակների անմիջական ներխուժմանը մշտապես ենթակա հարավի իշխանների ապստամբական, մարտական տրամադրությունները՝ սերտորեն զործակցելով հարավի հայ իշխանների, մանավանդ Արծրունիների հետ, ապա Սմբատ Բագրատունին զսպում էր հյուսիսի նախարարներին և ձգտում էր երկրի ինքնուրույնությանը հասնել արաբների հետ լեզու գտնելու և նրանցից քայլ առ քայլ դիզումներ ձեռք բերելու եղանակով։

Այսուհանդերձ, երկու խմբավորումներն էլ ձգտում էին թոթափել արաբական լուծը։

Հայկական իշխանությունների դիրքերի ուժեղացմանը հետևեց հարկերի վճարման անկանոնությունը և քանակի նվազեցումը։ Հայոց իշխանների ժառանգական հողատիրության վերականգնումը մի կողմից և հարկերի նվազեցումը մյուս կողմից նպաստեցին երկրում սկսվող տնտեսական վերելքին և ամրապնդեցին ապստամբների նյութական հնարավորությունները։ Մինչդեռ արաբական խալիֆայությունը թուլանում էր վերջնականորեն։ Ջափը ալ-Մուլթավաթիլ խալիֆի (847—861) զահր կործանվելու աստիճան երևրուն էր, ուստի նա ավելի պինդ կառչեց թուրք վարձկան զորքից, զործադրեց ամեն տեսակի անողոր ու անսքող բռնություններ։ Ավելին. նա բորբոքեց մուսուլմանական հոգևորականության և ժողովրդի կրոնական մոլեռանդությունը՝ հանդես գալով հուրումանների ապստամբության ու դավանաբանական վեճերի հետևանքով խախտված ուղղափառության պաշտպանի դերում։ Խալիֆը հալածեց ամեն

² Tabari, III. ԳՃԱՆ. 13—14.

³ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 113—114.

մի ազատ միտք, նաև այն գիտնականներին, որոնք պնդում էին, թե Ղուրանը երկնքից չի իջել, այլ մարդիկ են ստեղծել: Եթե դեռևս Օմար խալիֆի օրոք մըշակված մի շարք կանոնները, որոնցով խալամին չհետևող ժողովուրդները շատ բաներում ստորադրվում էին խալամի հետևորդներին և ստորացվում, արդեն զանց էին առնված, ապա Մութավաքիլ խալիֆը կարգադրեց վերականգնել և խստագույնս գործադրել այդ կանոնները:

Այս միջոցառումները ավելի ևս սրեցին ներհակոթյունները Արաբական խալիֆաթի և նվաճված երկրների միջև: Արաբական տիրապետությունից ազատագրվելու պայքարը Հայաստանում թևակոխել էր իր վերջին վճռական փուլը և դրսևորվում էր ժողովրդական հուժկու ապստամբությունների ձևով:

Ապստամբությունը բռնկեց Հայաստանի հարավում, որտեղ Բագարատ Բագատունու և Արծրունյաց մյուս իշխանների ղիսավորությամբ ջախջախվեցին արաբական Ալայ Սավաֆի (հայ աղբյուրներում Մովսիսի կոչված) և Մուսա իբն Զուրարայի հրամանատարությամբ Վասպուրական և Տարոն ներխուժած արաբական բանակները:

Մանր պարտության բռնի ստանալով, Մութավաքիլ խալիֆը բորբոքվում է «իբրև դրոց հնոցի», — ասում է պատմիչը, — և իր խորհրդականների հետ վճռում է վերացնել հայկական իշխանությունները՝ ղրկելով նրանց իրենց ժառանգական տիրույթներից և իշխանությունից: Այդ նպատակով խալիֆը մեծ բանակ է ուղարկում Հայաստան Յուսուֆ զորավարի ղիսավորությամբ: Յուսուֆի բանակը Վասպուրականի վրայով ներխուժում է Բզնունիք և այստեղից էլ Տարոն, գրավելով Մուշ քաղաքը:

Յուսուֆը մտադիր էր գարնանը, օրերը տաքանալուն պես, սրով ու զերուքով իրականացնել հայ իշխանությունները ոչնչացնելու, արաբական տիրապետությունը ամրապնդելու և երկրում արաբ զաղթականություն բնակեցնելու ծրագիրը: Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այս ձմռանը, սակայն, բնած չէին Սասուն-Խուլթի լեռնականները:

Խուլթեցիներն ու սասունցիները⁴ Հովնան Խուլթեցու (Թոռնիկի որդի Հովնան), ինչպես նաև Բագարատի որդիներ Դավթի (արքայիկ) և Աշոտի ղիսավորությամբ ձմեռով հարձակվում են Մուշում ամրացած և գյուղերը ցրված արաբական բանակի վրա, պաշարում են և ղիսովին ջախջախում:

Չի փրկվում նաև ինքը՝ Յուսուֆ զորավարը, որը թաքնվել էր Մշո եկեղեցու գմբեթի տակ: Հենց այստեղ էլ նրան գտնում է մի խիզախ խուլթեցի և սպանում աշտերի հարվածով:

Սասունցիների ապստամբությունը Հովնան Խուլթեցու ղիսավորությամբ և արաբական բանակի ջախջախումը խոշոր արձագանքներ գտան և խոր հետ-

⁴ H. Daghbashian, Gründung des Bagratiden Reiches durch Aschot Bagratuni, Berlin, 1893, էջ 12—13, է. է. ո., Հայոց պատմություն, հատ. Բ, Երևան, 1947, էջ 440—441:

⁵ Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 196:

⁶ Ուսումնասիրողները Թովմա Արծրունու նկարագրած խուլթեցիներին նույնացնում են Հերոդոտի հիշատակած ալարոդների կամ ուրարտացիների հետ (տե՛ս Յ. Markwart, Sudarmenien und Tigrisquellen, Wien, 1930, էջ 229—230, է. է. ո., Հայոց պատմություն, հատ. Բ, էջ 445—446, Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Բ, մաս Բ, էջ 233):

⁷ Beladhuri, ed. J. de Goeje, Leiden, 1863—1866, էջ 15, տե՛ս նաև Белазори, Книга завоевания стран, перевод П. Жузе, Баку, 1927, էջ 22:

կանացրել Ջալիր ալ-Մուխավաթի խալիֆի քաղաքական ծրագիրը, այլև զրգովար էր ասել, թե նա հաղթանակով էր վերադարձել:

Երեկվա հզոր զորավարը, որի ահից հողում էլ ահա՛ն է խալիֆի արքունիքը, շնորհազրկված էր, նշանակված հորասանի կառավարիչ, որին, սակայն, դեռևս տեղ չհասած, պիտի դավադրաբար սպանեին:

850—851 թթ. ասպտամբությունը և դրան հետևած քառամյա պատերազմները, որոնք ուղեկցվում էին փոփոխակի հաջողություններով, ոչ միայն չամրապնդեցին արաբական տիրապետությունը Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում, այլև երևան բերեցին խալիֆաթի կատարյալ անկարողությունը: Բուղայի քառամյա կռիվները, փաստորեն, խալիֆաթի վերջին ամենախոշոր, բայց ասարդյուն փորձերն էին՝ զսպելու հայերի և նրա հարևանների անհնազանդությունը:

Վրաստանը և Աղվանքը անընկճելի մնացին, իսկ Հայաստանը, չնայած դաժան ավերին ու սրածովանը, պահպանեց իր պիմադրական ուժը: Վասպուրականը դեռևս պարզած էր պահում ասպտամբության դրոշը, Սյունիքում որը քիչ էր տուժել, զորեղացել էին Բագրատունիներին դաշնակից հշխանները, իսկ Շիրակը և Բագրատունիների մյուս տիրույթները, որոնք շատ ընդարձակ էին, ղեկավարում էին ասպտամբությունից ու ավերից և ասպահովեցին Բագրատունիների տնտեսական և քաղաքական գերակշռությունը մրցակիցների նկատմամբ:

Բուղայի հետանալուց հետո Հայաստանը շուտով ամօքեց իր վերքերը. անկախության ձգտումը ավելի զորեղացավ: Արաբական խալիֆաթն ընդհակառակը, շարունակում էր թուլանալ: Նրա կազմալուծումը գնալով խորանում էր: Այդ հսկայածավալ տերությունը գուրկ էր տնտեսական, ցեղային, քաղաքական միասնությունից, ալևս չէր կարող զսպել իր տիրապետությանը ենթակա ժողովուրդների ասպտամբական արամադրությունները և հնազանդության մեջ պահել նրանց:

Երբևմնի ռազմական հզորությունը կորցրած խալիֆաթը, մյուս կողմից էլ, մշտապես մրցակցում և ռազմական ընդհարումներ էր ունենում իր դարավոր ախոյան Բյուզանդական կայսրության հետ: IX դարի կեսերին այդ երկու տերությունների ուժերը համարյա հավասարակշռվել էին, ուստի հայկական ռազմական ուժերի անցումը մեկի կամ մյուսի կողմը կարող էր խոշոր նշանակություն ունենալ: Արաբներին մնում էր, ինչ գնով էլ լինի, պահպանել իրենց տիրապետությունը Հայաստանում և կանխել նրա բյուզանդական կողմնորոշումը: Մինչդեռ Հայաստանը ձգտում էր օգուտ քաղել երկու ախոյան տերությունների նմանօրինակ փոխհարաբերություններից:

Շատ ավելի կարևոր էին Հայաստանում տեղի ունեցող այն հասարակական-տնտեսական երևույթները, որոնք հող էին նախապատրաստում երկրի անկախության վերականգնման համար:

Արաբները VIII դարում նկատելիորեն խախտել էին տեղում հաստատված ֆեոդալական ժառանգական հողատիրության կարգը՝ դրան տալով առավելապես աշխատանական հողատիրության բնույթ, իսկ հայկական նախարարական տները մասամբ ոչնչացել էին, մասամբ էլ գաղթել բյուզանդական կայսրության սահմանները: Սակայն IX դարի սկզբներից տեղի էր ունենում հողային տիրույթների վերականգնման և վերաբաշխման սուր և համառ պայքար, որը հանգեց ժառանգական հողատիրության ամրապնդման և անախոյուն-

թաց խոշորացման, նախկինում գոյություն ունեցող տասնյակ ֆեոդալական տների տեղը բռնեցին միայն մի քանիսը, որոնցից առավել խոշոր և հզոր էին Բագրատունյաց, Արծրունյաց և Սյունյաց իշխանական տոհմերը: IX դարի առաջին կեսում որոշիչ գերակշռություն են ստանում Բագրատունիները:

Բացի Սպեր և Կոգովիտ գավառներից, որոնք արդեն իրենց էին պատկանում, նրանք քայլ առ քայլ տիրում են Հայաստանի զգալի մասին: Դեռևս 783 թ. Աշոտ Մսակերը և իր եղբայր Շապուհը Կամսարական նախարարական տոհմից գնեցին Արշարունիքը: Կամսարական, ինչպես նաև Մամիկոնյան հզոր տոհմերի թուլացումը և անհետացումը պատմության թատերաբեմից մեծապես նպաստեցին Բագրատունիների բարձրացմանը⁹, որին շարունակելով խանգարել խուճամյանների ապստամբությամբ բռնված խալիֆայթը: IX դարի երկրորդ տասնամյակում Բագրատունիների ձեռքն է անցնում նաև Մամիկոնյանների հայրենի տիրույթ Տարոնը. որտեղ հաստատվում է Աշոտ Մսակերի որդի Սահակը, իսկ Մամիկոնյանների մի շառավիղը հաստատվում է Բագրևանդում¹⁰:

Արշարունիքին տիրանալու հավանություն ունեցող արաբ իշխանավոր Աբդուլ ալ-Մալիք-իբն Ջահաֆի (հայ աղբյուրներում Ջահապ) ոտնձգությունները վերջացան նրա կատարյալ պարտությամբ: Աշոտ Մսակերը ջախջախեց Ջահաֆի զորքերը և ոչ միայն վերագրծրեց Արշարունիքի իրենից խլված մասը, այլև տիրացավ Շիրակին, Տայքին և Աշոցքին¹¹:

Բագրատունիների մի ճյուղն էլ հաստատվել էր Վրաստանում, Ատրենբրախի որդի Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ, որը 775 թ. ապստամբության մասնակից Վասակ Բագրատունու թոռն էր: Աշոտը ստեղծեց մի ընդարձակ իշխանություն, միավորելով Կղարջքը, Կողքիսը, Շավշեթը և այլ հողեր, կենտրոն ունենալով Արտանուշ քաղաքը¹²:

Բագրատունիները արդեն ներկայացնում էին տնտեսական, ռազմական և քաղաքական մի ուժ, ընդունակ գլխավորելու հայկական պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարը և իրենց շուրջը համախմբելու մյուս իշխաններին:

2. Հայոց րազավորության վերականգնումը

Բուղայի արշավանքից հետո խալիֆայթին պարզ դարձավ, որ անհնարին է հաշվի չնստել հայոց երկրի, մանավանդ Բագրատունիների հետ: Այս պայմաններում է, որ սպարապետական պաշտոնը 855 թ. անցնում է Սմբատի որդի Աշոտին, որը խաղաղ և ավելի նպաստավոր պայմաններում շարունակում է վարել երկրի վարչական և զինվորական իշխանությունն իր ձեռքում կենտրոնացնելու քաղաքականություն: Շուտով մի հարմար առիթ պետք է նպաստեր Աշոտին՝ ընդարձակելու իր տիրույթները: Արարական դերությունից փախչելով, Գրիգոր Մամիկոնյանը վերագառնում է Բագրևանդ: Արաբ հշխանավորները, իրենց բարբերի համեմատ, վարձատրություն են նշանակում

⁹ Ghazarian M., Armenien unter der arabischen Herrschaft, Marburg, 1903, էջ 193:

¹⁰ Լեոն, Հայոց պատմություն, հատ. Բ, էջ 424:

¹¹ Վարդան վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 76: Այսուհետև՝ Վարդան վարդապետ:

¹² «Քարթլիս Ցխովրեբա», 441, էջ 219: Վարդան վարդապետ, էջ 77:

Գրիգորին սպանողին, որպեսզի նրա կալվածքները հայտարարվեն հարքունիս գրավված, Դվինում նստող արարական ոստիկանը, որը մեծ զորք շուներ, բայց պահպանում էր երկրի վերահսկողության իրավունքը, հրամայում է Աշոտին՝ ձերբակալել Գրիգոր Մամիկոնյանին: Վերջինս, սակայն, վերադարձից լուրջ օր անց վախճանվում է: Այսպիսով, Աշոտը աղատվում է ոչ միայն հնարավոր ախույանից և Մամիկոնյան իշխանի հետ ընդհարվելու անցանկալի հարկադրանքից, այլև ձեռք է բերում Մամիկոնյանների վերջին տիրույթը՝ Բագրևանդ դավառը¹³: Բագրատունիների տիրույթները այնքան էին ընդարձակվել, որ բռնում էին Հայաստանի մի խոշոր մասը՝ իրենց սահմաններում ունենալով Շիրակը, Վանանդը, Կոգովիտը, Բագրևանդը, Տարոնը, Սասունը, Վասպուրականի մի մասը և Մոկաց աշխարհը: Նրանց ազդեցությունը տարածվում էր նաև Այրարատի կենտրոնական և հյուսիսային գավառների և այլ վայրերի վրա: Աշոտ սպարապետի հեղինակությունը ճանաչված էր Վասպուրականի, Սյունիքի, ինչպես նաև Վրաստանի ու Աղվանքի շատ իշխանների կողմից¹⁴: Նրան հարեցին նաև 857—859 թթ. գերությունից վերադարձած հայ իշխանները:

Հայկական պետականության վերականգնման համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել նաև տնտեսական առումով: Երկրի բնակչությունը, օգտվելով 855 թ. հետևած երեք տասնամյակ տիրող խաղաղությունից, շենացնում էր երկիրը, մշակում դաշտերն ու այգիները, հոտերով և նախիրներով ծածկում լեռներն ու արոտները, վարձացնում արհեստներն ու առևտուրը: Վերականգնմանում էին նաև հին քաղաքները, առաջանում նորերը: Այս ամենի շնորհիվ մեծանում էր երկրի տնտեսական և ռազմական զորությունը: Մինչդեռ Արաբական խալիֆայի կազմալուծումը անդառնալիորեն խորանում էր: Կենտրոնական կառավարությունը համարյա կորցրել էր իր իշխանությունը անկախությամբ կամ անջատման ձգտող ծայրամասերի վրա: Կենտրոնում վտանգավոր ուժ էր դարձել թուրքական վարձկան ղինվորությունը, տեղի էին ունենում զահակալական խժոժություններ: Կահ Բարձրացած խալիֆ Ահմադ ալ Մուսթայինը 862—866 թթ. ոչինչ չկարողացավ անել խալիֆայի քայքայումը կանխելու համար: Աշոտ Բագրատունին շտապեց օգտագործել այս նպաստավոր իրադրությունը: 859 թ. Հայաստանի ոստիկան նշանակվեց Ալի իբն Յահա անունով մեկը, որն ի դեպ, հայկական ծագման համար կոչվում էր ալ-Արմանի: Հայ իշխանների պնդումով սա միջնորդեց խալիֆի առաջ, որը Աշոտ Բագրատունին ճանաչեց Հայաստանի իշխանաց իշխան: 862 թ. Աշոտին հանձնվեց նաև ամբողջ երկրի հարկահանությունը՝ ռալիս հայոց և ամենայն բեկար արքունի», — ասում է Հովհաննես կաթողիկոսը¹⁵, որով վճռականապես փոխվեց արաբական հարկահանության բռնություններով, կամայականություններով և կողոպուտներով ուղեկցվող կարգը: Նվաճեց նաև երկրից դանձվող հարկերի քանակը: VIII դարի վերջերի 13 միլիոն դիրհեմի փոխարեն, IX դարի կեսերին, ինչպես վկայում է իբն Նորդադբեն, Հայաստանը վճարում էր 4 միլիոն դիրհեմ: Ստացվող եկամուտների մեծագույն մասն այժմ մնում էր երկրում. նպաստելով նրա վերելքին ու բարգավաճմանը:

¹³ Վարդան վարդապետ, էջ 81:

¹⁴ Բողոմա Արծրունի, էջ 335: Վարդան վարդապետ, էջ 85:

¹⁵ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 133:

Աշոտը, ստանձնելով երկրի փաստական կառավարումը, Աբասին, որը քաջ զորավար էր, նշանակեց սպարապետ։ Շուտով Բագրատունիների բանակն աճեց և զինվորների թիվը հասավ 40 հազարի։ Այսպիսով, թեև տակավին արաբական տիրապետության և ոստիկանի վերահսկողության ներքո, Բագրատունիների ձեռքում կենտրոնացավ երկրի ինչպես վարչական ու ռազմական, նույնպես և տնտեսական իշխանությունը։ Հսկայական նշանակություն ունեցնալն այն փաստը, որ երկրի իշխանաց իշխանի և սպարապետի պաշտոնը, ոչ չզրանից առաջ գտնվում էր Բագրատունիների տոհմի երկու (Տարոնի և Շիրակի) իրար մրցակից ճյուղերի ձեռքում, այժմ միայն Շիրակի Բագրատունիների ձեռքն անցավ։ Արաբական տիրապետությունն այնուհետև ձևական բնույթ էր կրում։ Աշոտի իշխանությունը ճանաչում էին համարյա բոլոր հայ իշխանները։ Խոսելով Աշոտի իշխանաց իշխան դառնալու մասին, Հովհաննես կաթողիկոսն ասում է. «Եվ այսպես Հայոց բոլոր նախարարներից ամենապատվականը և առաջինը նա եղավ, և ամենքը դաշինք էին կապում նրա հետ՝ որպես իսկական թագավորազնի հետ։ Այլև բոլորի մտքում կար, որ եթե հարկավոր զեպքը վրա հասնի, որ նաև նրա տոհմը՝ արժանի լինի թագավորական տոհմերի շարքը դասվելու (ապա) նրանց պետք է ընտրել այլ նախարարական տոհմերի միջից»¹⁶։

Աշոտի դերը և նրա իշխանության նշանակությունը լավ էր հասկանում նաև Բյուզանդական կայսրությունը։ Հայ ժողովրդին իր կողմը թեքելու նպատակով, նա դավանաբանական հարց բարձրացրեց հայկական եկեղեցին բյուզանդականի հետ միավորելու համար։ Այս առթիվ Փոտ պատրիարքը համապատասխան նամակով դիմում է Աշոտին և չի զլանում շռայլել մեծարանքի հետևյալ խոսքերը. «Քաջայայտդ բարեօրոհման թեմամբ, հղորագոյնդ մոխութեամբ, բարձրագոյնդ ի համասեռս, Աշոտ իշխանդ Հայոց Մեծաց... ով վսեմագոյնդ»¹⁷։

Շիրակավանդում գումարված եկեղեցական ժողովի որոշման համաձայն Աշոտը մերժում է դավանաբանական միավորման առաջարկը, միաժամանակ հարգալից եղանակով հասկացնում, որ կողմնակից է քաղաքական դաշինքի կայսրության հետ¹⁸։

Աշոտ Բագրատունին ծավալում է եռանդուն զործունեություն, հատուկ ուշադրություն է դարձնում բանակի սամբալիման և լինավառության վրա, վերականգնում է ավերված բերդերը։ Շատ շուտով նաև առիթ ստեղծվեց ցուցադրելու հայկական բանակի ուժն ու զորությունը։ Աշոտի իշխանաց իշխան դառնալուց մի տարի էր անցել, երբ արաբ իշխանավոր Սևադայի որդի Ջահապը փորձեց շափվել Բագրատունիների հետ և խլել նրանց տիրույթների մի մասը։ Այդ նպատակով նա մեծ զորքով մտավ Աբշարունիք և եկավ հաստատվեց Արաբսի աշ ափին՝ Քառասունք կոչված վայրում։ Այստեղ՝ Կաղզվանի մոտ, նրա վրա հարձակվեց Արաբ սպարապետը՝ 40 հազար զորքով և զլխովին ջախջախեց նրան։ Պատմիչի ասելով, Շահապին (իմա՝ Ջահապին) հաղթիլ հաջողվեց փախչել 26 մարդկանցով և փրկել զլուսը¹⁹։

¹⁶ Նույն տեղում։

¹⁷ «Գիրք թղթեց», էջ 279—281։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 293—294։

¹⁹ Ա. ս. զ. ի. կ., Պատմություն տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 110։ Այսուհետև՝ Ասողիչ։

Աշոտը մեծ ջանքեր գործադրեց հայ նախարարների միջև ծագած զգտությունները վերացնելու և իր իշխանությունը նրանց վրա ամրապնդելու ուղղությամբ: Շուտով նա Զաքարիա կաթողիկոսի հետ մեկնեց Վասպուրական միջամտելու Արծրունի իշխանների զգտություններին: Գործն ավարտվեց խաղաղությամբ և խնամիական կապերի հաստատմամբ: Աշոտն իր դուստրը կնուցյան տվեց Վասպուրականի Դերենիկ դահերեց իշխանին²⁰: Իշխաններին իր շուրջը համախմբելու և դաշինք հաստատելու նպատակով նա իր Մարիամ անունով աղջկան էլ ամուսնացրեց Գեղարքունիքում իշխող Սյունյաց Վասակ Գաբուռ իշխանի հետ²¹: Քաղաքական բնութի ալս ամուսնությունները նստակ ունենին ամրապնդելու իշխանաց իշխանի դիրքերը երկրում: Երբ գերությունից վերադարձավ Վասպուրականի գահերեց Աշոտ իշխանը և Արծրունյաց իշխանների միջև նոր զգտություններ ու ընդհարումներ ծագեցին, դարձյալ միջամտողը և խաղաղություն վերականգնողը իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունին էր, որի հեղինակությունը հանրաճանաչ էր դարձել: Խոսելով Աշոտի մասին, Ստեփանոս Տառնեցին վկայում է, որ սա, նախքան թագավոր դառնալը, երեսնամյա մի միջոց եղել է «իշխան իշխանաց, իշխան Հայոց և Վրաց և յաղթող ամենայն աղգացս շուրջանակի»:

Աշոտ իշխանաց իշխանը շուտով պիտի միջամտեր նաև վրաց գործերին: Վղարձքի Աշոտ կյուրապաղատի մահից հետո արաբները խլել էին Քարթլին: Աշոտի որդի Բագրատը ետ ստացավ այն, իսկ մյուս որդին՝ Գուարամը իր իշխանությունը միացրեց նաև Զավախքը, Թռեղքը (Թրիալեթ), Տաշիրը, Աշոցքը (Աբոց) և Արդահանը (Արտան)²²: Բագրատի մահից (876) հետո Թռեղքում հաստատվեց վրացի իշխան Լիպարիտը, իրեն հովանավոր ձանաչելով Բագրատի որդի Դավթին, իսկ Աբխազաց թագավորը գրավեց Քարթլին: Ահա այս կոիվներին էր, որ միջամտեց Աշոտ իշխանաց իշխանը և զորքով մտավ Քարթլի: Վրաց Դավթի և Լիպարիտ իշխաններն անցան նրա կողմը, իսկ Գուարամը՝ Աբխազաց թագավորի կողմը: Աշոտի գեղակշիռ ուժերն ու հեղինակությունը օգնեցին վերջ դնելու ծագած կոիվներին: Հաշտություն և բարեկամություն հաստատվեց նաև Աշոտի ու Գուարամի միջև: Աշոտի քույրը կնուցյան տրվեց Գուարամին, իսկ վերջինս իշխանաց իշխանին զիջեց Աշոցքը²³:

Այս ժամանակ արաբական վարչական միավոր Արմինիայի ոստիկան Իոսիբեն-Շալիսը Պարտավի քաղաքապետ էր նշանակել Մահմեդ էբջուվերին (հայ աղբյուրներում՝ Նմնիկ Մահմեդ որդի Ալվիլիտա), որը խռովություն բարձրացրեց ոստիկանի դեմ: Վերջինս փորձեց Աշոտ իշխանաց իշխանի օգնությամբ նրան ձնշել, բայց Աշոտը շընդառաջեց: Նշանակված լինելով Միջագետքի կուսակալ, Իսա ոստիկանը գնաց իր պաշտոնավայրը, իսկ Մահմեդ Նմենիկը ինքը կամեցավ դառնալ Արմինիայի ոստիկան: Սակայն հայ իշխանները, Աշոտ Բագրատունու զլխավորությամբ, մերժեցին նրա հավակնությունները և խալիֆին խնդրեցին ոստիկան ուղարկելու Ահմադ Իբն Խալիֆին (հայ աղբյուրներում՝ Ահմադ որդի Հալիֆի), որը քիչ առաջ վարել էր այդ պաշտոնը: Խալիֆը ընդառաջեց հայերի պահանջին, և ոստիկան նշանակված Ահմադը Բաղեշի

20 Բ ո վ մ ա Ա ր ժ ր ու ն ի, էջ 334—356:

21 Հ ո վ հ ա ն ն ե ս Դ ր ա ս խ ա ն ա կ ե ր տ ց ի, էջ 135:

22 Լ. Մ ե լ ի բ ս ե թ-Ի և կ, Վրաց աղբյուրները, հատ. Ա, Երևան, 1934, էջ 20:

23 Ն ու յ ն տ եղ ու մ, էջ 201:

վրայով հասավ Դատվան, որը արարների սնդիական ժառանգությունը կաղսող մի ավան էր Վանա լճի արևմտյան ափին: Այստեղ, գահերեց իշխան Գրիգոր Դերենիկի ղեխավորությամբ, նրան նվերներով դիմավորեցին Վասպուրականի մի քանի իշխաններ, Տարոնի Աշոտ Կյուրապաղատը, Պարտավի տեր Ծմենիկ Մահմեդի պատվիրակները, Մոկսից իշխան Մուշեղ Բաղրատունին և ուրիշներ: Ինչը՝ Աշոտ իշխանաց իշխանը, ուղարկել էր իր կրտսեր եղբորը՝ Շապուհին, հարկ չհամարելով անձամբ ներկայանալ նոր ոստիկանին: Դատվան էին եկել նաև Մանազկերտի կայսիկ ամիրա Աբլվարզը (Թովմայի մոտ՝ Ապլբառ) և հարավի այլ արաբ իշխանավորներ:

Դատվանում Ահմադը, Ծմենիկ Մահմեդի ներկայացուցիչները, Աբլվարզը և արաբ մյուս իշխանավորները դավադրություն ծրագրեցին, որի նպատակն էր կոտորել հայ նախարարներին, վերացնել հայ իշխանությունները և ամբողջովին տիրանալ երկրին: Դավադրության ծրագրի համաձայն նոր ոստիկան Ահմադը Պարտավի ամիրա Ծմենիկ Մահմեդին նամակ ուղարկեց, որի մեջ, Թովմա Արծրունու ասելով, գրում էր. «Երբ ես մտնեմ Դվին քաղաքը և արքունի հարկը դրավեմ և հայոց իշխանների կասկածները փարատեմ, և հյրճ նրանք մոտս գան՝ դու ճակատամարտի պատրվակով իմ վրա զորք գումարիլ՝ և դուրս արի իմ դեմ պատերազմի, և միասին սրանց մեր ձեռքը կզցնեք և կզրկենք Հայաստանը իշխանությունից»:

Սակայն Աշոտ իշխանաց իշխանը, որը հեռատես պետական գործիչ էր, բոլոր ճանապարհների, կամուրջների վրա ու ձորերում դրել էր իր հետախույզներին, որոնք բռնում են Մահմեդին ուղարկված նամակը: Դատվանում Աբլվարզը և մյուսները հայ իշխաններին իրար հետ կռվեցնելու նպատակով դիմում են բանսափկությունների, որ իբրև թե, հայ իշխանները կամենում են վնասել ոստիկանին: Դերենիկ Արծրունուն էլ հայտնում են, թե Աշոտ Կյուրապաղատը նրան շարախոսել է ոստիկանի առջև, կամեցել է նրան իշխանությունից զցել և նման այլ բաներ: Վասպուրականի իշխանները հասկանալով, որ դավադրություն է պատրաստվում, որսի դուրս գալու պատրվակով հեռանում են իրենց երկիրը: Նույն միջոցին է դիմում նաև Աշոտ Կյուրապաղատը, բայց Դերենիկ Արծրունին կալանաւորել է տալիս նրան, և Տարոնի իշխանությունը անցնում է Բաղրատի մյուս որդուն՝ Դավթին: Դատվանից հեռանում են նաև մյուս իշխանները, իսկ Ահմադը կայսիկ զորքի ուղեկցությամբ գալիս է Դվին՝ հույս ունենալով իրականացնել ծրագրված դավադրությունը: Աշոտ իշխանաց իշխանը, ձեռննելով, թե ոչնչից տեղյակ չէ, նվերներով գալիս է Դվին, միաժամանակ եղբորը՝ Աբաս սպարապետին պատվիրում է զորքով մտնել քաղաք՝ դավադրությունը անշեղում պատրաստությամբ:

Ահմադ-իբն խալիդը տարակուսանք չունենալով իր դավադրության հաշտողության վերաբերյալ, ավելի էր զոռոզացել: Մի օր էլ, երբ նա շքեղ վրանում բազմած մեծամեծերից պատիվներ էր ընդունում, սպասելով նաև Աշոտ իշխանաց իշխանին, վերջինիս փոխարեն ներս է մտնում Աբաս զորավարը և նրան է պարզում Մահմեդին ուղարկված նամակը: Խարդախ ոստիկանը թափարդն էր ընկած:

Ոստիկանի և կայսիկյան ամիրայի զորքերը ղինաթափ են արվում և աղաւտ արձակվում, իսկ Ահմեդին նժույգի փոխարեն չորրու վրա նստեցրած իշխանաց

իշխանի որդի Շապուհը իր ղորքով տանում է մինչև Միջագետքի սահմանը և ազատ արձակում, ասելով՝ «գնա այնտեղ, որտեղից եկել էիր»²⁵։

Այսպիսի անփառունակ վախճան ունեցավ արաբական տիրապետություններ Հայաստանում, որն ավելի քան երկու դար տևեց։ Պատմական այս եղելության նշանակությունը շատ մեծ էր։

Հավանական է, որ այս անցքերը տեղի են ունեցել 874—875 թթ.։ Աշոտ իշխանաց իշխանը, այնուհետև, առանց ժամանակ կորցնելու, ջանքեր է գործադրում ամրապնդելու իր իշխանությունը երկրի հյուսիսային մասերում։ Վրաց կյուրապաղատի որդի Գուարամի միջոցով, որն իր քրոջ ամուսինն էր, Աշոտը ձերբակալել տվեց Թիֆլիսի արաբ ամիրային։ Այնուհետև իշխանաց իշխանը միջոցներ ձեռք առնելով Եմենիկ Մահմեդի դեմ, շարժվում է դեպի հարավ, հնազանդեցնում Բերկրիի և Խլաթի ամիրաներին, ապա պաշարում Մունաղկերտը։ Բայց իմանալով, որ Վասպուրականում ծագած ներքին գոտությունները խորացել են և վտանգ է սպառնում զահերեց իշխան և իր փեսա Դերենիկի կյանքին, նա շտապ հաշտություն է կնքում Մանաղկերտի Աբլվարդ ամիրայի հետ և ուղղվում Վասպուրական, որտեղ Գևորգ կաթողիկոսի հետ միասին, խաղաղությամբ վերջ է տալիս Վասպուրականի իշխանների, ինչպես նաև նրանց ու Տարոնի կյուրապաղատի միջև ծագած գոտություններին։ Խոլմա Արծրունին, թեև Վասպուրականի Արծրունիների տոհմական պատմիչն է, մեծ դրվատանքով է խոսում իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունու մասին, ասելով, որ նա «բարձրագույն և հանճարեղագույնն էր, քան զբնաւ Հայաստանեայս»²⁶։ Իսկ Հովհաննես կաթողիկոսը ասում է, որ ամենքը Աշոտի հետ դաշինք էին կնքում իբրև թագավորադնի հետ²⁷։ Դեռևս 870-ական թթ. ինչպես տեսնում ենք Սեանի 874 թ. արձանագրության մեջ, Աշոտ Բագրատունին հայ նախարարների կողմից ճանաչված էր թագավոր Հայոց, իսկ Գառնիի 879 թ. արձանագրության մեջ նրա տիկինը՝ Կատրանիդեն, կոչված է Հայոց թագուհի։

Բյուզանդական կայսրությունն էլ շուտով դաշինք է առաջարկում Աշոտին։ Բյուզանդիայում 867 թ. զահ էր բարձրացել ծագումով հայ Վասիլ Ա կայսրը, որը այսպես կոչված Մակեդոնական հարստության (867—1057) հիմնադիրը եղավ։ Հովհաննես կաթողիկոսը վկայում է. «Այլ և հունաց Բարսեղ մեծ կայսրը խաղաղության և հաճության և սիրո փոքր պայման չէր, որ հաստատեց մեր արքա Աշոտի հետ»²⁸։ Վասիլ Ա կայսրը, որը ուշի ուշով հետևում էր Հայաստանի ղորեղացմանը և ինքնուրույնության վերականգնմանը, 876 թ. Հայաստան ուղարկեց Նիկիտ անունով պալատականին և Աշոտ Բագրատունուն խնդրեց հայ Արշակունիների ժամանակների ավանդությամբ, իբրև թագադիր ասպետ, թագ ուղարկելու իրեն՝ Վասիլին։ Այդ ավանդական սովորության հանկարծակի վերհիշմամբ կայսրը ձգտում էր իր գերազասությունը պարտադրիլ Աշոտին, միաժամանակ բարեկամական դաշինք ստեղծել երկու երկրների միջև։ Տվյալ պարագաներում այդ դաշինքը օգտակար էր թե՛ մեկ, և թե՛ մյուս կողմին, քանի որ ապահովում էր Վասիլի ժամանակ ուժեղացած Բյուզանդիայի կատարյալ գերակշռությունը խալիֆաթի նկատմամբ, իսկ հայերին էլ օժան-

²⁵ Նույն տեղում, էջ 358—359։

²⁶ Նույն տեղում, էջ 357։

²⁷ Հովհաննես Դրասխակերտցի, էջ 133։

²⁸ Նույն տեղում, էջ 140։

դակում էր ավելի վճռական լինել Երկրի անկախությունը վերականգնելու իրենց ձգտման մեջ: Մինչդեռ աբարական խալիֆայի ասարում էր ծանր ճիգնաժամ. ապստամբություններ էին բռնկվել խալիֆայի ծայրամասերում՝ Եգիպտոսում, մանավանդ Արևելյան Իստանում, անդամ խալիֆայի կենտրոնական նահանգներում՝ օրինակ Բասրայում:

Այս նպաստավոր պարագաներում Աշոտ Բագրատունու իշխանությունը ավելի էր ամրապնդվել և նրան «չէր ինչ պակաս՝ բաց ի թագէ...»²⁹, Եվ ահա իշխանները, որոնք համախմբված էին Աշոտ իշխանաց իշխանի շուրջը, միջնորդեցին խալիֆի առջև՝ Աշոտին թագավոր ճանաչելու Հայոց նախարարները միաբանությամբ խորհուրդ անելով թագավորեցնելու նրան (Աշոտին) իրենց վրա, ղեկուցում են ամիրապետին (խալիֆին) Շեյխի որդի Հիսեի միջոցով³⁰, ինքնին ժամանակով մոտիկ Հովհաննես կաթողիկոսի և Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությամբ խալիֆի առաջ միջնորդել և Աշոտին թագավոր են դարձրել Սյունյաց և Արծրունյաց իշխանները, հայոց մյուս իշխանների հետ միասին³¹, Այս տեղեկությունները կարևոր են նաև նրանով, որ վկայում են Բագրատունիներին մրցակից երկու նախաբաժանական տների՝ Արծրունիների և Սյունյաց նախարարների համերաշխությունը Աշոտի հետ:

Մութամիդ խալիֆը չէր կարող մերժել հայ իշխանների միահամուռ պահանջը, դրա համար նա բավարար չափով ուժեր չունեի: Բացի այդ, մերժումը կլիներ անզգույշ քայլ, որը հայերին ամբողջովին կմղեր Բյուզանդիայի կողմը: Ստեղծված պայմաններում խալիֆին մնում էր մի ելք՝ ճանաչել Աշոտին հայոց թագավոր՝ պահպանելով թեկուզ իր անվանական գերիշխանությունը երկրում: Հովհաննես Դրասխանակերտցին վկայում է, որ նույն Իսա իբն Շեյխն էր, որը խալիֆից Աշոտին բերեց թագ, նաև թագավորական զգեստներ, պարզեններ, պատիվներ և նծույզներ՝ ղենքերով ու զարդերով³²: 884 կամ 885 թ. հավաքվում են Երկրի իշխանները, Գևորգ կաթողիկոսը և հանդիսավոր կերպով թագադրում Աշոտին³³, որին շտապեց Հայաստանի թագավոր ճանաչել նաև դաշնակից Բյուզանդիան:

Արշակունյաց թագավորության անկումից (428) մոտ չորս և կես դար անց վերականգնվում է հայկական պետականությունը և Բագրատունի թագավորների իշխանությունը տարածվում է Երկրի մեծագույն մասի վրա: Հայաստանից անջատվել էին միայն արևմտյան զավառները, որոնք մտել էին Բյուզանդական կայսրության կազմի մեջ և հարավ-արևմտյան զավառները, որոնք միացված էին Միջագետքի արաբական իշխանությանը: Այդ ժամանակներում Հայոց թագավորի վարչա-բաղադրական իրավասությունը ենթակա էին նաև Արևելյան Վրաստանը և Աղվանքի մի մասը, քանի որ մինչև թագավոր զառնալը Աշոտը արաբական Արմինիա վարչական միավորի իշխանաց իշխանն էր:

Աշոտ Բագրատունու թագադրությունը, Ահմադ ոստիկանին Երկրից վտարելուց հետո, Հայաստանի փաստորեն վերականգնված անկախության իրա-

²⁹ Վարդան վարդապետ, էջ 85:

³⁰ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

³¹ Ստ. Օրբելյան, էջ 175:

³² Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 139:

³³ Աշոտ Ա-ի թագավորության տարեթվի առթիվ տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դարերի», կաղմեց Վ. Ա. Հակոբյանը, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 156—162:

վական ճանաչումն էր՝ խալիֆաթի և Բյուզանդիայի կողմից: Լինելով պետական խոշոր գործիչ և երևան բերելով ռազմա-քաղաքական, տնտեսական և դիվանագիտական մեծ ձեռներեցություն, Աշոտ արքան հետագայում էլ ավելի ամրապնդեց իր թագավորությունը:

Ամփոփելով, հարկ է նկատել, որ հայկական պետականության վերականգնումը ունեցավ իր ներքին, ինչպես և արտաքին նախադրյալներն ու պատճառները: Դրանցից առավել կարևորներն էին՝ ժառանգական հողատիրության վերականգնումը նոր հիմունքներով, հայկական հողերի զգալի մասի անցումը Բագրատունիների ձեռքը, որին դեռևս Արաբական խալիֆաթի տիրապետության պայմաններում քայլ առ քայլ հետևեց երկրի տեղական վարչական, դինվորական և հարկային-տնտեսական իշխանությունների կենտրոնացումը նույն Բագրատունիների ձեռքում:

Խոշոր նշանակություն ունեցավ IX դարի կեսերից երկրում սկսված տրևտեսական վերելքը՝ արհեստագործության, ներքին և արտաքին առևտրի զարգացումը, ֆեոդալական քաղաքի ձևավորումը, որոնց շնորհիվ ստեղծվում էին նյութական պայմաններ հայկական գորաջուկատների և համահայկական դինվորական վարչությանը՝ սպարապետությանը ենթակա բանակի թվական աճի ու սպառազինվածության ապահովման համար: Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարը, որին մասնակցում էին հասարակության բոլոր խավերը, ձեռք էր բերել անխորտակելի ուժ, ուստի այն ճնշելու Արաբական խալիֆաթի մեջ լինում էր փոքր ծախողվեցին, հանդիպելով ոչ միայն Հայաստանի, այլև Վրաստանի ու Աղվանքի ժողովուրդների համառ դիմադրությանը:

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը և հայ պետականության վերականգնումը տեղի էին ունենում Արաբական խալիֆաթի անկման պայմաններում, երբ խալիֆաթը կորցրել էր իր երբեմնի հզորությունը և արդեն սկսվել էր նրա անխուսափելի կազմալուծումը: Բացի այդ, Արաբական խալիֆաթի և Բյուզանդական կայսրության դարավոր մրցության մեջ կշեռքի նժարը թեքվել էր վերջինիս կողմը: Բյուզանդական կայսրությունը, հայերին դաշինք առաջարկելով, մի կողմից ձգտում էր ապահովել իր վճռական գերակշռությունը խալիֆաթի նկատմամբ, մյուս կողմից փորձում էր իրականացնել Հայաստանը իբրև կրտսեր գինակից իրեն և նթարկելու վաղեմի մտադրությունը, մինչդեռ հայերը Աշոտ Բագրատունու գլխավորությամբ կարողացան արաբա-բյուզանդական հակամարտություններն օգտագործել հայկական պետականության վերականգնման համար մղվող պայքարում:

Արաբական խալիֆաթը ուրիշ ելք չունեի, ուստի պաշտոնապես ճանաչեց հայկական պետականության վերականգնումը:

ВОССТАНОВЛЕНИЕ АРМЯНСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В КОНЦЕ IX ВЕКА

Член-корр. АН Арм. ССР Б. Н. АРАКЕЛЯН

(Р е з ю м е)

В статье рассматриваются предпосылки и показывается процесс восстановления армянской государственности после перерыва, длившегося более четырех с половиной веков.

Восстановление на новых началах крупного наследственного землевладения и сосредоточение в руках владетельных князей Багратидов

значительной части земель Армении, новый экономический подъем страны, начавшийся процесс формирования феодального города, сокращение налогов, выплачиваемых Арабскому халифату, в условиях упадка и начавшегося разложения Арабского халифата создали условия для перехода власти к Багратидам.

Во восстановление всеармянского административного ведомства (должности князя князей), военного ведомства (спарпетства) и армянского войска и их сосредоточение в руках Багратидов создали военно-политические предпосылки для восстановления армянской государственности. Этому способствовало и единодушие ведущих княжеских родов Армении—Арцрунидов и Сюнийских князей с князем князей Ашотом Багратуни, стремление которого восстановить армянскую государственность получило поддержку также со стороны ряда грузинских и агванских князей. Восстановлению царской власти в Армении способствовало и вековое соперничество между Арабским халифатом и Византийской империей и союз Ашота Багратуни с императором Василием I.

Ашот I Багратуни был признан царем Армении арабским халифом Мотамидом Биллах в 884—885 гг. Византийский император не замедлил признать Ашота Багратуни и прислал ему корону. Ашот I Багратуни проявлял незаурядную деятельность крупного полководца и государственного деятеля и упрочил свое царство.